

การศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรม ฝาผนังในพระอุโบสถ วัดทองธรรมชาติวรวิหาร AN ANALYTICAL STUDY OF THE BUDDHA DHAMMA FOUND ON MURAL PAINTING IN THE UPOSATHA HALL AT WAT THONG THAMMACHAT WARAVIHARN

กรรณิการ์ ตังตุลานนท์

Kunnikar Tangtulanont

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Buddhist Studies, Graduate School, Mahachulalongkomrajavidyalaya University, Thailand.

Corresponding author, E-mail: kumnnikar_tang@hotmail.com

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาจิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธในสังคมไทย เพื่อศึกษาจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร และเพื่อวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร ผลการวิจัยพบว่า จิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธในสังคมไทยเป็นศิลปะการเขียนภาพสีลงบนฝาผนังภายในโบสถ์วิหาร เขียนเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาเล่าเรื่องพระพุทธประวัติ ชาดก ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมประเพณีที่เกิดขึ้นจากการนับถือพระพุทธศาสนา ทำให้ประชาชนมีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้เรื่องราวจากภาพเขียนที่ปรากฏอยู่บนฝาผนัง การได้เห็นจิตรกรรมฝาผนังอันงดงามน่าเลื่อมใสจะนำผู้ชมเข้าไปสนใจในรายละเอียด ซึ่งสิ่งนั้น คือ พระธรรมของพระพุทธเจ้า และเมื่อรู้พระธรรมดีแล้วผู้ชมก็จะข้ามพ้นจากความยึดติดในความงามของภาพเพียงอย่างเดียว ดังนั้นจิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธจึงถือเป็นศิลปะที่เชิดชูและจรรโลงพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหารเป็นจิตรกรรมไทยแบบประเพณีที่เขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 และยังคงรักษาแบบแผนการเขียนภาพสมัยอยุธยาตอนปลายไว้ โดยผนังด้านหลังพระประธานเขียนเรื่องไตรภูมิโลกสันฐาน ผนังด้านหน้าเขียนเรื่องมารผจญ ผนังด้านข้างส่วนบนเขียนภาพเทพชุมนุมประทับนั่งเรียง 3 แถว ถัดขึ้นไปเป็นภาพคนธรรพ์และส่วนล่างเขียนเรื่องพระพุทธประวัติ โดยด้านซ้ายเขียนประวัติช่วงก่อนการตรัสรู้ และด้านขวาเขียนช่วงตรัสรู้แล้วเผยแผ่พระพุทธศาสนา จนเสด็จดับขันธปรินิพพานและหลังจากนั้นไป 218 ปี การวางตำแหน่งจิตรกรรมมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับพระประธานเป็นลักษณะเชิงสัญลักษณ์ว่าพระพุทธเจ้าทรงตัดสินใจหันหลังให้ความสุขบนโลกและบนสวรรค์ โดยทรงตั้งพระทัยเด็ดเดี่ยวที่จะแสวงหาทางหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง เมื่อเหล่าเทพบนสวรรค์ทราบถึงการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ ต่างมาชุมนุมเพื่อแสดงความยินดี

เมื่อวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมาตววิหาร พบว่า จิตรกรรมแต่ละภาพมีหลักพุทธธรรมแฝงอยู่ในเรื่องเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต ความเป็นจริงของโลก ความถูกต้องและความดีงามของมนุษย์ ซึ่งหลักพุทธธรรมเหล่านี้ เช่น หลักปัญญาจากภาพพระพุทธรูปเจ้าพบเทวทูตทั้ง 4 หลักการดับกิเลสจากภาพมารผจญ และหลักความไม่ประมาทจากภาพเสด็จดับขันธปรินิพพาน เป็นต้น จะเป็นแสงส่องทางที่จะนำผู้ปฏิบัติไปพบกับชีวิตที่สะอาด สว่าง และสงบ

คำสำคัญ: หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนัง จิตรกรรมฝาผนัง จิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธ

Abstract

This thesis aims to study the Buddhist mural painting in the Thai society, to study the mural painting in the Uposatha Hall at Wat Thong Thammachat Waraviharn and to analyze the Buddha dhammas found on the mural painting in the Uposatha Hall at Wat Thong Thammachat Waraviharn.

For the research, it is found that the Buddhist mural painting in the Thai society is the art of color painting on wall inside the Uposatha Hall. The mural painting is about Buddhism, Buddha biography, the stories of the Buddha's previous lives, history, culture and traditions arising from believing in Buddhism. The mural painting causes the people to have the opportunity to learn the story of the painting wall. To see the beautiful mural painting will cause the people to have attention in detail. Such painting is of the Buddha's dhamma. When the people know the dhamma, they will not be attached to the beauty of the image only. So, the Buddhist mural painting is a kind of art to praise and to keep Buddhism for its continuation.

The mural painting in the Uposatha Hall at Wat Thong Thammachat Waraviharn is a Thai tradition of painting that was written in the reign of King Rama 3 of Rattanakosindra period and still maintains a pattern of drawing tradition of the late Ayutthaya period. On the wall at the back of the Buddha Image, there is the painting of the Three Planes of Existence. On the wall in the front part, there is a painting of the Evil One. On the upper part of sidewall, there are three rows of the deities. At the higher portion, there are the pictures of the heavenly musician and at the lower part, there is the Buddha's biography. On the left side, there is the picture of the Buddha before His enlightenment. On the right side, there is the Buddha's picture of His enlightenment and His spreading of Buddhism up to passing away and 218 years after that. The arrangement of the pictures is consistent association with the Buddha Image is symbolize that the Buddha decided to turn His back to the heavenly and worldly happiness with determinate mind to search the way to be free from suffering. When the deities in the heaven know about the Buddha's enlightenment, they came down to the human world to express their delight to Buddha.

From the study of the mural painting in the Uposatha Hall at Wat Thong Thammachat Waraviharn, it is found that each painting is of the doctrinal principles about the way of live, the world as it really is, the righteousness and human goodness. Thus the Buddhist Doctrine appearing in the

said paintings i.e. the principles of intelligence from the painting of Buddha's encountering with the four messengers, the extinguishing of the defilements from the Mara subduing painting, and the principle of non carelessness from the painting of the Buddha's death will lead the practitioners to the clean, clear and peaceful lives.

Keywords: The Buddha dhamma found on mural painting, Mural painting, The Buddhist mural painting

บทนำ

คำว่า “จิตรกรรมฝาผนัง” หมายถึง ภาพที่เขียนลงบนโครงสร้างอาคาร เช่น ฝาผนัง เพดาน เสา คอซอง ซื่อ คาน และบานประตูหน้าต่าง เป็นต้น โดยมากเขียนในพระอุโบสถ วิหาร หอไตร กุฏิ ในพระเจดีย์ พระปรารักษ์ และกุฏิ เรื่องที่เขียนเป็นพระพุทธรูปประวัติ เทพชุมนุม ไตรภูมิ ชาดกวรรณกรรมทางศาสนา ปรีชาธรรม พระราชพิธี และเหตุการณ์สำคัญซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นอยู่ในสังคม การแต่งกาย เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี เป็นต้น ทำให้เกิดสุนทรียภาพในการชม เกิดความเชื่อและความศรัทธาต่อผู้คนในแต่ละสังคมแต่ละสมัย [1] ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ได้กล่าวไว้ว่า “จิตรกรรมฝาผนังเป็นศิลปะที่มีความสำคัญในการเผยแพร่ธรรมะโดยมุ่งเน้นให้ศึกษาคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาด้วยภาพเป็นหลัก ส่วนความเป็นศิลปะนั้นให้ความสำคัญเป็นรอง ทำให้ได้ชื่นชมทั้งศิลปะ ศรัทธา และจิตวิญญาณในภาพ” [2] จิตรกรรม ฝาผนังเก่าแก่ที่ยังเหลือให้เห็นในปัจจุบันเป็นจิตรกรรมแบบประเพณีสมัยอยุธยาตอนปลาย ลักษณะการเขียนเป็นแบบกิ่งอุคมคติที่สมจริง สื่อเรื่องเล่าทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเรียกว่าจิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธ เป็นการนำศิลปกรรมอันเนื่องในพระพุทธศาสนาที่เป็นจิตรกรรมและประติมากรรมมาเขียนหรือปั้นเล่าเรื่องทางพระพุทธศาสนาประดับอาคารศาสนสถาน [3] ส่งผลให้ชาวพุทธทุกระดับชั้นได้เรียนรู้เรื่องราวทางพระพุทธศาสนาผ่านจิตรกรรมฝาผนัง จนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาสืบต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้

จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร เป็นจิตรกรรมแบบประเพณีที่เขียนในสมัยรัชกาลที่ 3 [4] และเขียนเล่าเรื่องพระพุทธรูปประวัติ เริ่มตั้งแต่พระอินทร์ทูลอาราธนาท้าวสันตดุสิตเทวราชให้จุติจากสวรรค์มาเกิดเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ การตรัสรู้ การเผยแผ่พระพุทธศาสนา การเสด็จดับขันธปรินิพพาน แล้วต่อด้วยเหตุการณ์หลังพุทธปรินิพพาน 218 ปี ซึ่งต่างจากวัดอื่นที่เขียนถึงตอนปรินิพพานเท่านั้น [5] จิตรกรรมฝาผนังเหล่านี้ได้แฝงไว้ด้วยหลักพุทธธรรมคำสอนอันอมตะเอาไว้ แต่ผู้ชมปัจจุบันจะได้ซึมซับเฉพาะแง่ของ ความงดงามด้านศิลปกรรมและสุนทรียศาสตร์เท่านั้น มีคนจำนวนน้อยที่จะเข้าใจถึงหลักพุทธธรรมที่ปรากฏอยู่ในภาพเหล่านั้น เนื่องจากไม่มีการบรรยายหรืออธิบายเพิ่มเติมให้ทราบ ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาหลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหารว่าเป็นอย่างไร

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาจิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธในสังคมไทย
2. เพื่อศึกษาจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร
3. เพื่อวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร

วิธีดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ มีขั้นตอนดังนี้

1. รวบรวมจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539
2. รวบรวมจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสสต่างๆ บทความ ตำราวิชาการ งานวิจัย เอกสาร ข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ ตลอดจนหนังสือ สิ่งพิมพ์ต่างๆ ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษที่เกี่ยวข้องกับจิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร
3. เก็บรวบรวมภาพจิตรกรรมฝาผนังจากสถานที่จริง และบันทึกเก็บไว้เป็นหลักฐาน
4. สัมภาษณ์ (Indept interview) เจ้าอาวาสวัดทองธรรมชาติวรวิหารและภิกษุวัดทองธรรมชาติวรวิหารรวม จำนวน 4 รูป บุคคลทั่วไปที่เข้าชมจิตรกรรมฝาผนัง จำนวน 10 คน และนักวิชาการทางพุทธศิลป์ จำนวน 3 คน
5. รวบรวมเรียบเรียง วิเคราะห์จากเอกสาร และข้อมูลจากการสัมภาษณ์
6. สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัย

ความเป็นมาและลักษณะของจิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธในสังคมไทย

จิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธที่เก่าแก่ที่สุดในโลกพบในถ้ำซันตา ประเทศอินเดีย เขียนขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ 3-7 เรื่องราวที่เขียนเป็นพระพุทธรูป พระพุทธรูปประวัติ และชาดกต่างๆ เขียนแบบ สีปูนเปียก(Fresco) [6] และได้เผยแพร่เข้าไทยในพุทธศตวรรษที่ 10-11 ก่อให้เกิดศิลปกรรมทวารวดีที่ ทำหน้าที่ถ่ายทอดคำสอนในพระพุทธรูป ประติมากรรมเล่าเรื่องพระพุทธรูป

โดยสลักลงบนหินหรือใช้ปูนปั้นในอาคารศาสนสถาน [7] ต่อมาในปลายพุทธศตวรรษที่ 18 พระพุทธรูปศาสนาเถรวาทของศรีลังกาได้แพร่หลายเข้าไทยในสมัยสุโขทัย มีการนำศิลปกรรมอันเนื่องใน พระพุทธรูปศาสนาเข้ามา ทั้งจิตรกรรมและประติมากรรม โดยเขียนบนหรือสลักประดับอาคารศาสนสถาน เป็นรูปเป็นภาพเล่าเรื่องราวทางพระพุทธรูปศาสนา ส่งผลทางด้านเจริญศรัทธาแก่พุทธศาสนิกชนทั้งในหมู่ผู้รู้และไม่รู้หนังสือ [8] จากหลักฐานที่พบในปัจจุบัน จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถที่เก่าแก่ที่สุดในสมัยอยุธยาตอนปลายราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22 คือ ในพระอุโบสถวัดช่องนนทรี กรุงเทพมหานคร ในพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้นโดยนิยมเขียนพระพุทธรูปประวัติตอนสำคัญบนสกัดหน้าพระประธาน เรื่องมารผจญ และผนังสกัดหลังพระประธาน เป็นภาพเทศนาดาวดึงส์ประกอบอยู่กับฉากจักรวาล จนกลายเป็นจารีตหลักที่ยึดถือสืบต่อมาจนสมัยอยุธยาตอนปลายและรัตนโกสินทร์ตอนต้น [9] ส่วนการรังสรรค์จิตรกรรมฝาผนังนั้น จิตรกรผู้มุ่งมั่นที่จะรับใช้พระพุทธรูปศาสนาต้องศึกษาคัมภีร์และวรรณกรรมต่างๆ เช่น คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา เป็นต้น เพื่อให้ภาพที่เขียนดูละมุนละไมเต็มไปด้วยชีวิตจิตใจและพลังความศรัทธา [10]

ลักษณะของจิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธเป็นลักษณะงานศิลปะที่สร้างตามแบบมโนคติหรืออุดมคติที่มีลักษณะเน้นคุณค่าทางการเห็นเชิงเส้น (Liner quality) มากกว่าคุณค่าเชิงน้ำหนัก (Painterly quality) ที่ประดิษฐ์สร้างอย่างมีรายละเอียดประณีตบรรจง ต้องอาศัยทักษะฝีมือสูง ให้ความรู้สึกสงบที่สะท้อนปัจเจกลักษณ์ (Individuality) ของช่างศิลป์ และให้ลักษณะที่เป็นบุคลิกไทยซึ่งครอบคลุมด้วยความเชื่อถือศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนา ไม่นิยมให้เหมือนธรรมชาติ แต่จะเป็น “รูปลักษณ์แห่งมโนคติ” [11] ที่มีการจัดองค์ประกอบ 2 มิติ คือ (1) แสดงภาพได้หลายตอนบนผนังเดียวกัน เน้นจุดสนใจ

ได้หลายจุด และแสดงเรื่องราวได้ละเอียดมากขึ้นตามขนาดของผนัง (2) สร้างจินตนาการตามเรื่องราวได้กว้างกว่าที่ตาเห็น คือ การจัดภาพเพียงเล็กน้อยก็สามารถทำให้ผู้ชมทราบเรื่องราวโดยสมบูรณ์คล้ายเห็นเมืองทั้งเมือง ป่าทั้งป่า (3) สร้างความกลมกลืนระหว่างคุณค่าทางเรื่องราว (Subject Value) กับคุณค่าทางรูปทรง (Form Value) และแสดงจุดสำคัญของเรื่องราวที่คนทั่วไปเห็นแล้วเข้าใจได้ง่าย ทำให้คุณค่าของจิตรกรรมไม่ติดอยู่กับรูปแบบที่เป็นจริง ความรู้สึกของภาพจะนำพาไปถึงหลักปรัชญาและคำสอนทางพระพุทธศาสนา [12]

ความเป็นมาของวัดทองธรรมชาติวรวิหาร

วัดทองธรรมชาติวรวิหาร เป็นพระอารามหลวงชั้นตรีชนิดวรวิหาร [13] ที่ได้รับการสถาปนาในสมัยรัชกาลที่ 3 และได้ขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานเมื่อวันที่ 16 สิงหาคม พ.ศ. 2520 [14] เดิมเป็นวัดราษฎร์ที่มีมาแต่สมัยอยุธยา [15] ต่อมาได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 และเสร็จสมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ความโดดเด่นของวัดทองธรรมชาติวรวิหารอยู่ที่จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถ ซึ่งเป็นฝีมือครูช่างในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่รักษาแบบแผนการเขียนแบบประเพณีในสมัยอยุธยาตอนปลายไว้ [16] โดยมีจุดเด่นต่างจากวัดอื่นคือ เขียนเล่าเรื่องพระพุทธประวัติอย่างละเอียดตั้งแต่ตอนพระอินทร์ทูลอาราธนาท้าวสันดุสิตเทวราชให้เสด็จจุติลงจากสวรรค์มาเป็นพระพุทธเจ้า จนถึงเสด็จดับขันธปรินิพพาน และต่อด้วยตอนพญามารถูกพระอุปคุตต์ผูกไว้ด้วยฤทธิ์ เพื่อไม่ให้ไปทำลายพิธีฉลองพระบรมสารีริกธาตุในปี พ.ศ. 218 กับตอนพระธาตุอานนท์ระเหิดจากการเสื่อมสูญในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้การเขียนภาพแบบตกแต่งเขียนได้อย่างมีชีวิตชีวา เช่น เขียนภูเขาด้วยเส้นอ่อนหวานคดโค้งอย่างเป็นศิลปะเขียนใบไม้ด้วยเทคนิคผสมแบบตัดเส้นเป็นใบๆ แล้วใช้พู่กันแต้มสีวัดตอนริมพุ่มไม้ดูเป็นแสงเงา

และเขียนไม้ใบไม้ดอกสอดแซมให้เรียงไปตามดินอย่างเป็นธรรมชาติ [17]

ส่วนการจัดภาพลงบนฝาผนังทั้ง 4 ด้านเป็นไปตามแบบแผนระเบียบที่นิยมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นคือ เขียนเล่าเรื่องพระพุทธประวัติ ไตรภูมิ มารผจญ เทพชุมนุม วิชยาธร เกียรติมุข และทวารบาล เมื่อศึกษาการจัดภาพและการลำดับภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถตำแหน่งที่ประดิษฐานของพระพุทธรูป พระประธาน และตำแหน่งที่ตั้งของพระอุโบสถพบว่า ทั้งหมดมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันในแง่สัญลักษณ์ตามคติความเชื่อในสมัยอยุธยาตอนปลาย คือ พระอุโบสถเป็นประธานของวัด ตั้งอยู่เสมือนศูนย์กลางจักรวาล พระพุทธรูปในพระอุโบสถเสมือนพระพุทธเจ้าที่ประทับในปางมารวิชัยเหนือฐานชุกชี พระพักตร์เพ่งไปยังภาพมารผจญบนผนังสกัดหน้าด้านบน บ่งบอกถึงความมุ่งมั่นที่จะเผชิญกับความทุกข์ กิเลสต่างๆ เพื่อเอาชนะให้ได้ตรัสรู้เป็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และบนผนังสกัดหลังด้านบนเป็นภาพไตรภูมิโลกสัจฐานที่พระพุทธเจ้าทรงหันหลังให้กับการเป็นพระเจ้าจักรพรรดิที่ยิ่งใหญ่และความสุขทั้งปวงบนโลกมนุษย์และโลกสวรรค์ ผันย้ายขวาด้านบนเขียนรูปเทพชุมนุมเรียง 3 แถวโดยเทวดาชั้นต่างๆ มาประทับนั่งอัญชลีเพื่อมาแสดงความยินดีกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า [18] สำหรับผนังระหว่างประตูหน้าต่างด้านซ้ายขวา เขียนเล่าเรื่องพระพุทธประวัติที่แสดงให้เห็นถึงพุทธจริยวัตรและพุทธกิจที่น่าเลื่อมใสของพระพุทธองค์

จิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธประวัติ

ในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร มีจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธประวัติเขียนรอบผนังทั้ง 4 ด้าน มีการลำดับภาพต่อเนื่องกันรวม 14 ห้องภาพ คือ

1. ผนังด้านซ้ายพระประธานเขียนช่วงก่อนการตรัสรู้ ได้แก่ ตอนพระราชพิธีอภิเษกสมรส

ของพระเจ้าสุทโธทนะ ตอนพระอินทร์ทูลอาราธนา ท้าวสันดุสิตเทวราชให้จุติลงจากสวรรค์มาเป็น พระพุทธเจ้า ตอนประสูติตอนพระราชพิธีอภิเษก สมรสของเจ้าชายสิทธัตถะ ตอนเสด็จประพาส อุทยานได้พบเทวทูตทั้ง 4 ตอนเสด็จออก มหาภิเนษกรรมณ์ ตอนบำเพ็ญเพียร ตอนเสด็จเสวยพิณ แห่งพระอินทร์ ตอนนางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาส ตอนลอยถาดทองไปสู่ปราสาทกาฬนาคราช ตอนโสถตถียพราหมณ์ถวายหญ้าคา 8 กำ ตอนธิดา พญามารทั้ง 3 ร่ายรำล่อลวงพระพุทธเจ้า และตอน นายตปัสสะและนายภัลลิกะถวายสัตตุมงส์ตฤกก่อน (ห้องภาพที่ 1-5)

2. ผนังด้านขวาพระประธานเขียนช่วง ตรีสุฐีแล้วเผยแผ่พระพุทธศาสนา ได้แก่ ตอนท้าว สหัมบดีพรหมและพรหมทั้งหลายทูลอาราธนา แสดงธรรมโปรดเทพยดาและสัตว์โลกทั้งหลาย ตอนแสดงปฐมเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์และเทศนา โปรดชฎิลดาบส ตอนเสด็จโปรดพระพุทธบิดา และพระประยูรญาติศากยวงศ์ ทรงแสดงปาฏิหาริย์ ลอยขึ้นเหนือเศียรแห่งพระประยูรญาติ ตอนเสด็จ โปรดพระพุทธมารดาและกระทำโลกวิวรรณ ปาฏิหาริย์ให้สวรรค์ มนุษย์ และนรกได้เห็น ตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ ตอนทรงประชวรประทับ ไสยาสน์บนพระแท่นและมีสุภัททปริพาชก ขอบรรพชาเป็นปัจฉิมสาวก ตอนพระมหากัสสปะ กำลังเดินทางมาเฝ้าพระพุทธเจ้าซึ่งขณะนั้นเสด็จ ปรีนิพพานแล้ว 7 วัน ตอนพญามารถูกพระอุปคุตต์ ทรมาณในปี พ.ศ. 218 และตอนพระธาตุอันตรธาน สาเหตุจากการเสื่อมสูญของพระพุทธศาสนา (ห้องภาพที่ 6-12)

3. ผนังสกัดหน้าพระประธานด้านบน เขียนภาพมารผจญ และด้านล่างเขียนตอน โทณพราหมณ์แบ่งพระบรมสารีริกธาตุให้ มัลลกะษัตริย์ทั้งหลาย ผนังสกัดหลังพระประธาน ด้านบนเขียนภาพไตรภูมิโลกัณฐานซึ่งเป็นสุคติ ภูมิอันเป็นที่สัตว์ไปเกิดเป็นมนุษย์และเป็นเทวดา

บนสวรรค์ที่ชาวพุทธเชื่อว่าการประกอบกรรมดี จะทำให้ได้ไปเกิดในภพภูมิใดภพภูมิหนึ่งที่ปรากฏ อยู่บนภาพไตรภูมิโลกัณฐานนี้ (ห้องภาพที่ 13-14)

	<p>อธิบายรายละเอียดของแต่ละห้องภาพ</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. พระราชพิธีอภิเษกสมรสของพระเจ้าสุทโธทนะ, พระอินทร์ทูลอาราธนาท้าวสันตดุสิตเทวราชให้จุดิจากสวรรค์มาเกิดในมนุษย์โลก 2. ประสูติ, พยากรณ์พระพุทธรลักษณะ 3. พระราชพิธีอภิเษกสมรสของเจ้าชายสิทธัตถะ, การเสด็จประพาสอุทยานและทรงพบเทวทูตทั้ง 4 4. มหาบุรุษทรงเพศบรรพชิต, มหาบุรุษสดับเสีียงพินแห่งพระอินทร์, นางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาส 5. ธิดาพญามารทั้ง 3 ร่ายรำล่อวงพระพุทธรเจ้า, พระพุทธรเจ้าประทับริมสระมุจลินทร์ 6. ท้าวสหัมบดีพรหมทูลอาราธนาพระพุทธรเจ้าแสดงธรรมโปรดเทพยดาและสัตว์โลก 7. พระพุทธรเจ้าแสดงปฐมเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์ 8. พระพุทธรเจ้าเสด็จโปรดพระพุทธรบิดา และพระประยูรญาติศากยวงศ์ 9. พระพุทธรเจ้าเสด็จโปรดพระพุทธรมารดา ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ 10. เสด็จดับขันธปรินิพพาน 11. พิธีเฉลิมฉลองพระบรมสารีริกธาตุ, พญามารถูกพระอุปคุตต์ผูกไว้ด้วยฤทธิ์ 12. พระพุทธรเจ้าโปรดเทพยดาทั้งหมดในจักรวาล 13. มารผจญ, โทณพราหมณ์แบ่งพระบรมสารีริกธาตุ 14. ไตรภูมิโลกสังฆฐาน, วิถีชีวิตชุมชนสมัยรัชกาลที่ 3
--	--

ภาพที่ 1 แผนผังจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธประวัติในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร

หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร

จากการศึกษาจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหารพบว่าหลักพุทธธรรมที่แฝงอยู่ส่วนมากมุ่งสอนให้ชาวพุทธสามารถจัดการกับชีวิตที่เป็นจริงได้ เห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดาของเหตุปัจจัยให้ดำเนินชีวิต ถูกต้องตามหลักจริยธรรม และปฏิบัติเพื่อให้ชีวิตมีความสุข โดยหลักพุทธธรรมที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์มีดังนี้

1. หลักกรรม ตอนพระอินทร์ทูลอาราธนา ท้าวสันดุสิตเทวราชให้จุติจากสวรรค์มาเป็นพระพุทธรูปเจ้าและตอนมารผจญ ซึ่งพระองค์ทรงผจญกับมารหรือกิเลสที่อยู่ในใจ ทำให้ต้องขอพึ่งพระบารมีที่ได้สั่งสมไว้ในพระชาติก่อนๆ เช่น พระชาติที่เป็นพระสุเมธดาบส และพระเวสสันดร เป็นต้น จิตรกรรมฝาผนังเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นถึงการเกิดขึ้นของสรรพสิ่งที่มีชีวิตบนโลกล้วนเป็นไปตามกรรม แม้พระพุทธรูปก็ทรงมีกรรมเป็นของตน ซึ่งมีความสอดคล้องกับในคัมภีร์พระไตรปิฎกที่ได้กล่าวไว้ว่า “สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาทมีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน” [19] นอกจากนี้ยังได้กล่าวไว้ในทศปิฎกสูตร ในคัมภีร์ธรรมบท อรรถกถาที่พระพุทธรูปเจ้าทรงปรารภเรื่องกรรมไว้หลายเรื่อง เช่น เรื่องชน 3 คน [20] เรื่องโพธิราชกุมาร [21] เป็นต้น

2. หลักปัญญา ตอนพบกับเทวทูตทั้ง 4 คือ คนชรา คนป่วย คนตาย และสมณะ เป็นเหตุให้ทรงดำริที่จะออกบวชเพื่อหลีกเลี่ยงพ้นจากสิ่งที่น่าเวทนา น่าเจ็บปวด และน่าสลดใจ ซึ่งสอดคล้องกับในคัมภีร์พระไตรปิฎกที่กล่าวถึงคนชราว่า “ชีวิตนี้น้อยนัก มนุษย์ย่อมตายภายใน 100 ปี แม้หากผู้ใดจะมีชีวิตอยู่เกินไปกว่านั้นผู้นั้นก็จะตายเพราะชราแน่แท้” [22] กล่าวถึงคนป่วยว่า “เรามีผิวพรรณหม่นหมอง

ไม่น่าดู ต่ำเตี้ย มีความเจ็บป่วยมาก ตามอด เป็นนอย เป็นคนกระจอกหรือเป็นโรคอัมพาต บุคคลทั้งหมด ความหวัง” [23] และกล่าวถึงคนตายว่า “คนเกิดมาแล้วที่จะพ้นจากชราและมรณะไม่มีเลย แม้ขัตติยมหาศาลซึ่งเป็นผู้มั่งคั่ง ก็ไม่พ้นจากชราและมรณะแม้คหบดีมหาศาลซึ่งเป็นผู้มั่งคั่ง ก็ไม่พ้นจากชราและมรณะ แม้ภิกษุซึ่งเป็นพระอรหันต์สิ้นอาสวะแล้วอยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว ร่างกายนี้แม้ของพระอรหันต์เหล่านั้นก็เป็นสภาพแตกดับต้องทอดทิ้งเป็นธรรมดา” พระองค์ได้ทรงทอพระเนตรแล้วนำมาคิดพิจารณา จนเกิดปัญญาที่เป็นจินตามยปัญญา ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้กล่าวถึงปัญญา 2 นัย คือ (1) ปัญญา 3 ได้แก่ สุขปัญญา อสุขปัญญา และเนวเสขานา สุขปัญญา (2) ปัญญา 3 ได้แก่ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา [24]

3. หลักอิทธิบาท 4 ตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ์ ทรงตัดพระเมาลี ทรงเพศบรรพชิต และทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา แสดงให้เห็นถึงการตัดสินใจอย่างกล้าหาญที่จะทิ้งความสุขทางโลก เพื่อมุ่งไปสู่หนทางแห่งความจริงอันประเสริฐด้วยความมุ่งมั่น พากเพียร จนตรัสรู้เป็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งสอดคล้องกับในคัมภีร์พระไตรปิฎก พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เราแสดงแล้วเพื่อความรู้ยิ่ง เธอทั้งหลายพึงเรียน เสพ เจริญ ทำให้มากด้วยดีโดยวิธีที่พรหมจรรย์นี้จะพึงตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน ช้อนั้นพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คือ อิทธิบาท 4” [25] นอกจากนี้อิทธิบาท 4 ได้ถูกกล่าวไว้ในมคคสูตร ในมหาปรินิพพานสูตร ในโลกันตคณนสูตรว่าเป็นโพธิปักขิยธรรม และในอุโปสถสูตรว่าเป็นรัตนะ เป็นต้น

4. หลักทาน ตอนนางสุชาดาถวายข้าว มธุปายาส เมื่อพระมหาบุรุษสวดยแล้วได้ทรงลอย

ถาดทองไปสู่อปราสาททากพนาคราช และตอนโสถถียพราหมณ์ถวายหญ้าคา 8 กำ และพระมหาบุรุษได้นำไปปูเป็น รัตนบัลลังก์เพื่อบำเพ็ญเพียรก่อนการตรัสรู้ ซึ่งนับเป็นทานเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่นโดยแท้ เพราะนางสุชาดาเข้าใจว่าให้ทานแก่รุกขเทวดา และโสถถียพราหมณ์ให้ทานแก่สมณะซึ่งการให้ทานนี้ ในคัมภีร์พระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าได้กล่าวถึงอานิสงส์ของการให้ทาน 5 ประการ คือ ผู้ให้ทานย่อมเป็นที่รักที่พอใจของคนหมู่มาก สัตบุรุษผู้สงบยอมคบหาผู้ให้ทาน กิตติศัพท์อันงามของผู้ให้ทาน ย่อมขจรไป ผู้ให้ทานย่อมไม่ห่างเหินจากกรรมของคฤหัสถ์ และผู้ให้ทานหลังจากตายแล้วย่อมเกิดในสุคติโลกสวรรค์ [26]

5. หลักศรัทธา ตอนพญามุจลินทร์นาคราช ขนดกาย 7 รอบล้อมพระพุทธเจ้าแล้วแผ่พังพานใหญ่ป้องกันแสงแดดกับลมฝน ขณะประทับเสวยวิมุตติสุขขริมสระมุจลินทร์ และตอนนายตปัสสะและนายภัลลิกะถวายสัตตมุงสัตตุดุก่อนแต่พระพุทธองค์ เพื่อแสดงความศรัทธา ซึ่งสอดคล้องกับในคัมภีร์พระวินัยปิฎก ติรัจฉานคตวัตถุ ได้กล่าวถึงความศรัทธาของนาคตัวหนึ่ง ได้แปลงกายเป็นมนุษย์มาบวชในพระพุทธศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบจึงตรัสว่า “พวกเจ้าเป็นนาคไม่มีความงองามในพระธรรมวินัยนี้ ไปเถิดนาคเจ้าจงเข้าจำอุโบสถในดิถีที่ 14 ดิถีที่ 15 และดิถีที่ 8 แห่งบัณฑิตนั้นแหละ ด้วยอุบายอย่างนี้เจ้าจักพ้นจากกำเนิดนาค และได้อัตภาพมนุษย์ฉับพลัน [27] ส่วนในคัมภีร์ธรรมบท อรรถกถา พระศาสดาทรงปรารภเรื่องนาคเอรภักตตะ ที่มีศรัทธาต่อพระพุทธเจ้า และในพระพุทธศาสนา มีศรัทธา 4 ประการ ได้แก่ กัมมศรัทธา วิปากศรัทธา กัมมัสสกาตศรัทธา และตถาคตโพธิศรัทธา นอกจากนี้ ศรัทธายังเป็นข้อธรรมอยู่ในเวลาวิหังการณธรรม 5 พลละ 5 และอริยทรัพย์ 7 เป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจัยทำให้เกิดการให้ จัดเป็นบุญกุศล และเป็นความดีอีกด้วย

6. หลักพระมหากุณณาธิคุณ ตอนท้าวสหัมบดีพรหมทูลอาราธนาแสดงธรรมโปรดเทพยดาและสัตว์โลกตอนแสดงปฐมเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์ และเทศนาโปรดชฎิลดาบส ตอนกระทำโลกวิวัฒนปาฏิหาริย์ให้สวรรค์มนุษย์ และนรกได้เห็นคือ สมัยเมื่อแรกตรัสรู้ พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาว่า ธรรมวิเศษที่ได้ตรัสรู้เป็นสิ่งยากที่ใครจะเข้าใจได้ จึงยังไม่ทรงสั่งสอนผู้ใด ท้าวสหัมบดีพรหมจึงทูลขอให้ทรงแสดงธรรมโปรดฯ พระพุทธองค์ทรงวิเคราะห์จำแนกหมู่สัตว์ตามความหนาแน่นและเบาบางของกิเลสแล้ว ทรงพิจารณาทำ “อายุสังฆาราชฐาน” คือ ตั้งพุทธปณิธานว่าจะดำรงพระชนมายุอยู่ตราบเท่าที่จะประกาศพระศาสนาให้แพร่หลาย ประดิษฐานพระศาสนาให้มั่นคง ซึ่งมีความสอดคล้องกับพุทธกิจประจำวันที่ทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์แก่โลก ได้แก่ ในเวลาเช้าเสด็จออกบิณฑบาตเพื่อโปรดสัตว์โลกผู้ต้องการบุญ ในเวลาเย็นทรงแสดงธรรมแก่ผู้สนใจในการฟังธรรม ในเวลาค่ำ ทรงประทานพระโอวาทให้กรรมฐานแก่ภิกษุทั้งหลาย ในเวลาเที่ยงคืนทรงแสดงธรรม และตอบปัญหาแก่เทวดาทั้งหลาย และในเวลาใกล้รุ่งทรงตรวจดูสัตว์โลกที่อาจจะรู้ธรรมซึ่งพระองค์ทรงแสดงแล้วได้รับผลตามสมควรแก่อุปนิสัยบารมีของคนเหล่านั้น ซึ่งในคัมภีร์ธรรมบท อรรถกถา ทรงมีเรื่องปรารภเกี่ยวกับพระมหากุณณาธิคุณ ได้แก่ เรื่องนางปุลณณา เรื่องยมกปาฏิหาริย์ และเรื่องธิดาของนายช่างหูก เป็นต้น

7. หลักกตัญญูกตเวทิต์ ตอนเสด็จโปรดพระพุทธบิดา และตอนเสด็จโปรดพระพุทธมารดา ทรงแสดงสัตตปกรณาภิธรรมคัมภีร์โปรดพระพุทธมารดาที่อุบัติเป็นสิริมหายาเหวบุตรอยู่ ณ สวรรค์ชั้นดุสิตจนสำเร็จโสธาบัตติผล เป็นการแสดงถึงความกตัญญูกตเวทิต์ที่พระพุทธองค์ทรงมีต่อบุพพการี ซึ่งสอดคล้องกับในคัมภีร์พระไตรปิฎก พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภูมิตตบุรุษคือ สัตบุรุษเป็นคนกตัญญู เป็นคนกตเวทิต์

ความเป็นคนกตัญญู ความเป็นคนกตเวทิต์ สัตบุรุษ ทั้งหลายสรรเสริญ ความเป็นคนกตัญญู และความเป็นคนกตเวทิต์ทั้งหมดนี้เป็นภูมิ” [28] และได้ตรัสอีกว่า “บุคคล 2 จำพวกนี้หาได้ยากในโลก คือ บุพพการี ผู้ทำอุปการะก่อน และกตัญญูกตเวทิต์ ผู้รู้อุปการะที่เขาทำแล้วและตอบแทน” [29] นอกจากนี้พระพุทธองค์ได้กลับไปโปรดพระพุทธบิดาที่ทรงประชวรหนัก และแสดงพระธรรมเทศนา พระอนิจาทีปฏิสังยุตว่า “อันว่าชีวิตแห่งมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อยนัก ดำรงอยู่โดยพลันไม่มีได้ยั่งยืน อยู่ช้า อันว่าวัยวัฒนาการย่อมมีชราเป็นที่สุด สภาวะหาโรคภัยมิได้ก็มีพยริประทุฏฐีปีทาเป็นปริโยสาน อันว่าชีวิตสังขารก็มีมรณะเป็นธรรมดา” [30] จนในที่สุด พระพุทธบิดาก็สำเร็จพระอรหันต์ ก่อนดับขันธเข้าสู่พระปรินิพพาน

8. หลักความไม่ประมาท ตอนเสด็จดับขันธปรินิพพาน มีพระสาวก เทวดา กษัตริย์ และประชาชนจำนวนมากมาชุมนุมถวายสักการบูชา พระพุทธองค์เป็นครั้งสุดท้าย ซึ่งสอดคล้องกับในคัมภีร์พระไตรปิฎก ทรงมีพระปัจฉิมวาจาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด” [31] ซึ่งทรงเตือนพุทธบริษัทให้ตั้งตนอยู่ในความไม่ประมาท ให้คิดเสมอว่า ความตายเป็นเรื่องปกติ มีเกิดก็มีดับ แม้พระพุทธองค์ก็หนีความตายไม่พ้น และทรงได้กล่าวถึงคุณของความไม่ประมาทว่า “เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่หายไปแห่งสังขารเหมือนความไม่ประมาทนี้ ความไม่ประมาทย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่หายไปแห่งสังขาร” และในคัมภีร์ธรรมบทอรรถกถา พระศาสดาทรงปรารภเรื่องพระนางสามาวดี และทรงตรัสอีกว่า “ผู้ที่ไม่ประมาทคือ ผู้ที่ไม่ตาย ส่วนผู้ที่ประมาทคือ ผู้ที่เสมือนตายแล้วแม้ว่าจะยังคงมีชีวิตอยู่ก็ตาม”

9. หลักหิริโอตตปปะ ตอนพญามารถูกพระอุปคุตต์ผูกติดภูเขาด้วยฤทธิ์ เพื่อไม่ให้ไปทำลายพีธีฉลองพระบรมสารีริกธาตุในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ปี พ.ศ. 218 เป็นเวลานานกว่า 7 ปี จนพญามารเกรงกลัวในฤทธิ์ของพระอุปคุตต์ และสำนึกผิดที่เคยขัดขวางการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าเป็นต้น ในที่สุดก็เกิดความละอายบาปและกลัวบาป และหันมาศรัทธาในพระพุทธศาสนา ซึ่งสอดคล้องกับในคัมภีร์พระไตรปิฎกที่ได้กล่าวไว้ว่า หิริ ความอายบาป และโอตตปปะ ความกลัวบาป เป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มากเพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลกเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย และในคัมภีร์ธรรมบท อรรถกถา พระศาสดาได้ปรารภเรื่องมารแปลงเป็นช่างรัดกระหม่อมพระราชหลู ซึ่งทรงตรัสว่า “มาร คนเช่นท่านนั้นแม้ตั้งแสนก็ไม่สามารถเพื่อจะให้ความกลัวเกิดแก่บุตรของเราได้ เพราะวาบุตรของเรามีปกติไม่สะดุ้ง มีดีตนหาไปปราศจากแล้ว มีความเพียรใหญ่ มีปัญญามาก” [32]

10. หลักการดับกิเลส ตอนมารผจญ พระองค์ทรงตั้งพระปณิธานอย่างแน่วแน่ว่า แม้นเลือดเนื้อในสรีระนี้จะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังเอ็นและกระดูกก็ตามที่ หากยังไม่บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณก็จะไม่ลุกจากที่นั้นเมื่อพญามารได้ทราบก็ยกทัพมารมาโจมตีเพื่อขัดขวางไม่ให้พระองค์ตรัสรู้ได้สำเร็จ พระองค์ทรงระลึกถึงบารมี 10 ที่ได้บำเพ็ญในอดีตชาติพร้อมทั้งประชุมกำลัง 7 ขอให้มิชชีชนะต่อกองทัพมาร ทรงอภังนางพระธรณีเป็นสักขีพยานเข้าช่วยผจญมารด้วยการบิดน้ำทักษิโณทกในมวยผมเป็นทะเลท่วมพญามารกับพวกแตกพ่ายไป ซึ่งสอดคล้องกับในคัมภีร์พระไตรปิฎกที่ได้กล่าวถึงกิเลสหรืออกุศลมูล 3 ประการ คือ โภคะ โทสะ โมหะ [33] และกิเลส 10 หรืออกุศลกรรมบถ 10 คือ บุคคลผู้ประพฤตินิมนต์ไม่สม่ำเสมอหรือผู้ประพฤติกายทุจริต 3 วจีทุจริต 4 และมโนทุจริต 3 [34] นอกจากนี้ในโพธิราชกุมารสูตร

พระศาสดาได้ตรัสถึงการดับกิเลสว่า “อาตมภาพสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกวิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานมีความผ่องใสในภายใน อาตมภาพน้อมจิตไปเพื่ออุปเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว” [35]

11. หลักสันติภาพตอนโทณพราหมณ์แบ่งพระบรมสารีริกธาตุให้มัลลกษัตริย์ทั้งหลาย เพื่อไม่ให้มีการสู้รบแย่งชิงพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งสอดคล้องกับในคัมภีร์พระไตรปิฎก มหาปรินิพพานสูตร ซึ่งโทณพราหมณ์ได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงถือหลักขันติธรรม ไม่ควรที่จะประหัดประหารกัน เพราะส่วนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอุดมบุคคล ขอให้ทุกฝ่ายพร้อมใจกันแบ่งพระบรมสารีริกธาตุเป็น 8 ส่วน พระสถูปจะได้แพร่กระจายไปยังทิศต่างๆ มีประชาชนจำนวนมากเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ส่วนในคัมภีร์ธรรมบท อรรถกถาพระศาสดาทรงปรารภเรื่องระงับความทะเลาะเหตุแย่งน้ำกันในหมู่พระญาติทรงตรัสเตือนว่า “เพราะเหตุไร พระญาติจึงกระทำการกรรมถึงปานนี้ ท่านทั้งหลายทำกรรมไม่สมควรแล้ว ท่านทั้งหลายเป็นผู้มีเวรด้วยเวร เป็นผู้มีความเดือดร้อนด้วยกิเลสอยู่ เป็นผู้มีความขวนขวายในอันแสวงหากามคุณอยู่” [36] และเรื่องความปราชัยของพระเจ้าโกศล ทรงตรัสว่า “แม้ผู้ชนะย่อมก่อเวรฝ่ายผู้แพ้ย่อมอยู่เป็นทุกข์เหมือนกัน” [37]

12. หลักภพภูมิ ตอนไตรภูมิโลกสันฐานซึ่งเขียนภาพจักรวาลตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนาที่มีสัณฐานกลม ประกอบด้วยเขาพระสุเมรุเป็นกึ่งกลางจักรวาล ล้อมรอบด้วยทิวเขารูปวงแหวนสูงลดหลั่นกันไปโดยลำดับ 7 ชั้น เรียกสัตตบริภัณฑ์ มีสีทันดรมหาสมุทรคั่นระหว่างชั้นของบริภัณฑ์นั้น

นอกวงล้อมสัตตบริภัณฑ์เป็นมหาสมุทรไปจรดชายขอบจักรวาลซึ่งถูกกำหนดด้วยทิวเขากำแพงจักรวาลบนยอดเขาพระสุเมรุและในท่ามกลางอากาศเป็นที่อยู่ของเทวดาบนสวรรค์ชั้นต่างๆ มีทั้งรูปพรหมและอรูปพรหม มีดวงจันทร์อยู่ด้านขวา มีดวงอาทิตย์อยู่ด้านซ้าย ภายในมหาสมุทรเป็นที่ตั้งของทวีปทั้ง 4 ชายขอบชมพูทวีปเป็นที่ตั้งของป่าหิมพานต์ มีสระอโนดาตเป็นศูนย์กลาง และล้อมรอบด้วยภูเขาหิมพานต์ 5 ยอด บริเวณโคนเขาพระสุเมรุเป็นที่อยู่ของปลาอานนท์ที่ทำหน้าที่แบกน้ำหนักโลกไว้ [38] ซึ่งสอดคล้องกับในคัมภีร์พระไตรปิฎกที่ได้กล่าวถึงภพภูมิ 3 ภพ ได้แก่ กามภพ รูปภพ อรูปภพ ส่วนในอรรถกถาธรรมอภิมมัตถสังคหะ ได้กล่าวถึงภูมิจตุกกะ ได้แก่ อบายภูมิ กามสุคติภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และในเนตติอรรถกถา ได้กล่าวถึงกามสุคติภูมิ 7 ภูมินอกจากนี้ในวเสฏฐสูตร ได้กล่าวไว้ว่า “บุคคลเป็นชวานาก็เพราะกรรม เป็นช่างศิลป์ก็เพราะกรรม แม้เป็นพระราชาก็เพราะกรรม บัณฑิตทั้งหลายผู้มีปกติเห็นปฏิจสมุสบาป มีความรู้ความเข้าใจในกรรมและผลของกรรม ย่อมพิจารณาเห็นกรรมตามความเป็นจริงอย่างนี้ สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม” [39] และในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้บรรยายการแสดงออกของโลกเป็น 2 ลักษณะคือเชิงนามธรรมกล่าวถึงการทำความดีความชั่ว และเชิงรูปธรรมว่าด้วยมหาสมุทรทั้ง 4 ซึ่งคนทั่วไปรับรู้เรื่องไตรภูมิได้เพียงเรื่องของเวรกรรมเท่านั้น[40] และเชื่อว่า การประพฤติกุศลธรรมบท 10 จะส่งผลให้ตายแล้วได้ไปสู่สุคติภูมิชั้นใดชั้นหนึ่งดังภาพไตรภูมิโลกสันฐานที่ได้พิจารณากำหนดจิตภาวนาทุกครั้งที่เราเข้าไปในพระอุโบสถ

สรุปและอภิปรายผล

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร ผลการวิจัยสรุปว่า

1. จิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธในสังคมไทย เป็นศิลปะการเขียนภาพสีลงบนฝาผนังเล่าเรื่องทางพระพุทธศาสนา เป็นการให้ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า เป็นการเชิดชูและจรรโลงพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องประดับตกแต่งศาสนสถานให้ดูงดงามเพื่อดึงดูดผู้ชมให้หันมาสนใจศิลปะคุณธรรมมากขึ้น และเป็นศิลปกรรมที่ทรงคุณค่าด้านความเป็นเอกลักษณ์ของชาติไทย และเป็นการเขียนเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมประเพณีที่เกิดขึ้นจากการนับถือพระพุทธศาสนา ลักษณะการเขียนภาพเป็นแบบอุดมคติที่จิตรกรใช้ความสามารถในการสร้างผลงานจากลายเส้นจำนวนมากได้อย่างประณีตและจัดวางภาพบนพื้นที่จำกัด เพื่อให้ผู้ชมที่เคยฟังเคยเรียนเรื่องพระพุทธศาสนาเมื่อเห็นภาพก็ทำให้จำได้ ส่งผลให้ผู้ชมทุกระดับชั้นเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระบรมศาสดาสืบมาจนปัจจุบันนี้

นอกจากนี้ศิลปกรรมอันเนื่องในพระพุทธศาสนา ยังส่งผลให้เห็นลักษณะจิตรกรรมและประติมากรรมเล่าเรื่องพระพุทธศาสนาที่เขียนประดับอาคารศาสนสถาน มีความสอดคล้องในแง่สัญลักษณ์ซึ่งอธิบายได้ว่า พระประธานปางสมาธิคือ พระพุทธเจ้าที่ทรงนั่งหลังให้กับไตรภูมิสถานที่สวยงามบนโลกและบนสวรรค์ พระพุทธองค์หันหน้าเผชิญกับมารผจญโดยตั้งใจแน่วแน่ที่จะกำจัดกิเลสในใจให้หมดสิ้น เพื่อตรัสรู้หนทางแห่งการหลุดพ้นจากความทุกข์ เมื่อเหล่าเทพในจักรวาลทราบถึงการตรัสรู้แล้ว ต่างมาชุมนุมเพื่อแสดงความยินดี ดังนั้นจิตรกรรมฝาผนังเชิงพุทธจึงถูกเขียนขึ้นเพื่อสนับสนุนความศรัทธาของคนในสังคมไทย และเป็นศิลปกรรมเพื่อพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

2. จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมาศิวาราม เป็นจิตรกรรมไทยแบบประเพณีที่เขียนโดยช่างฝีมือสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ยังคงรักษาแบบแผนการเขียนภาพสมัยอยุธยาตอนปลาย

โดยมีการลำดับภาพ คือ ผนังด้านหลังพระประธานเขียนเรื่องไตรภูมิโลกสันฐาน ผนังด้านหน้าเขียนเรื่องมารผจญ ด้านข้างส่วนบนเขียนภาพเทพชุมนุม ถัดขึ้นไปจากเส้นสันเทาเขียนภาพคนธรรพ์ และวิทยารจรตขอบเขตาน ระหว่างช่องหน้าต่างทั้งสองด้านเขียนพระพุทธรูปประวัติ โดยด้านซ้ายพระประธานเขียนช่วงก่อนการตรัสรู้ ด้านขวาเขียนช่วงเผยแผ่พระพุทธศาสนา เสด็จจัดชั้นธรณีพิพานหลังพุทธปรินิพพานไป 218 ปี และพระพุทธเจ้าโปรดเทพยดา ทั้งหมดมีจักรวาลก่อนพระธาตุปรินิพพาน เนื่องจากพระพุทธศาสนาได้เสื่อมสูญไป

การเขียนเรื่องและจัดวางภาพทั้งห้องภาพเป็นไปอย่างมีระบบโดยใช้เส้นสันเทาหรือใช้ธรรมชาติที่เป็นภูเขา ต้นไม้ และลำธารเป็นตัวแบ่งรายละเอียดของเรื่องแต่ละตอนให้ผู้ชมได้ดูภาพใหญ่ๆ ได้เข้าใจดีขึ้นช่างเขียนได้ศึกษาพระพุทธรูปประวัติอย่างละเอียดจากคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา คัมภีร์อื่นๆ และคำบอกเล่าจากผู้รู้ พร้อมด้วยศรัทธาที่ต้องการทำงานเพื่อรับใช้พระพุทธศาสนา ดังนั้นจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถแห่งนี้จึงมีคุณค่าในด้านพระพุทธศาสนา ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมประเพณี วิถีชีวิต และความงดงามด้านสุนทรียศาสตร์ ทำให้ผู้ชมได้ศึกษาพระพุทธรูปประวัติ และซาบซึ้งกับหลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังเหล่านี้

3. หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทองธรรมาศิวาราม สามารถพบได้จากการชมภาพจิตรกรรมเล่าเรื่องพระพุทธรูปประวัติที่เขียนเป็นกลุ่มๆ บนฝาผนังภายในพระอุโบสถทั้งผนังด้านซ้าย ผนังด้านขวา ผนังสกัดหน้าและหลังของพระประธาน ผลการวิจัยสรุปได้ดังนี้

3.1 หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังด้านซ้ายพระประธาน คือ หลักกรรมตอนประสูติ สอนให้ทำแต่ความดี ละเว้นการทำชั่ว หลักปัญญาตอนพบเทวทูตทั้ง 4 สอนให้คิดพิจารณาเรื่องราวต่างๆ ก่อนการตัดสินใจ

หลักอิทธิบาท 4 ตอนบำเพ็ญความเพียร สอนให้รู้ ว่าความสำเร็จเกิดจากความเพียรพยายาม และหลักทานตอนนางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาส สอนให้รู้ว่าการให้มีผลทำให้เกิดความสุข ดังนั้น หลักพุทธธรรมในกลุ่มนี้จึงสอนให้สามารถจัดการ กับชีวิตที่เป็นจริงได้ เพื่อให้ชีวิตมีความสุข สะอาด สงบ และสว่าง

3.2 หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบน จิตรกรรมฝาผนังด้านขวาพระประธาน คือ หลักศรัทธา ตอนประทับริมสระมุจลินทร์ สอนเรื่องความศรัทธา หลักพระมหากษัตริย์คุณตอนแสดงธรรมโปรด เทพยดาและสัตว์โลก สอนให้เป็นคนมีความกรุณา ต่อคนอื่น หลักกตัญญูกตเวทิตอนเสด็จโปรด พระพุทธมารดา สอนให้รู้ตอบแทนคุณคนอื่น เมื่อได้รับความช่วยเหลือ หลักความไม่ประมาท ตอนเสด็จดับขันธปรินิพพาน สอนให้ตั้งอยู่ในความ ไม่ประมาทในทุกเมื่อ หลักหิริโอตตปยะตอนพญามารถูกพระอุคุตต์ทรมาน สอนให้ละอายต่อบาป และเกรงกลัวบาป ดังนั้นหลักพุทธธรรมกลุ่มนี้ จึงสอนให้ดำเนินชีวิตให้ถูกต้องตามหลักจริยธรรม เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสงบเรียบร้อยในสังคม

3.3 หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบน จิตรกรรมฝาผนังบนสีกัดหน้าและหลังพระประธาน ได้แก่ หลักการดับกิเลสตอนมารผจญ สอนให้รู้จัก ควบคุมหรือดับกิเลสในใจตัวเองที่ทำให้จิตใจเศร้า หมอง หลักสันติภาพตอน โทณพราหมณ์แบ่ง พระบรมสารีริกธาตุให้มัลลกษัตริย์ทั้งหลาย สอนให้ รู้จักการอยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างสันติ และหลักภพภูมิ ตอนไตรภูมิโลกสันฐาน สอนให้รู้ว่าทำดีได้ดี ทำชั่ว ได้ชั่ว ดังนั้นหลักพุทธธรรมกลุ่มนี้จึงสอนให้มีสติ ในการพิจารณา และปฏิบัติเพื่อให้ชีวิตมีความสุข

ผลการวิจัยนี้ทำให้ทราบความเป็นจิตรกรรม ฝาผนังเชิงพุทธในสังคมไทย ทำให้ทราบความเป็น มาของจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดทอง ธรรมชาติวรวิหาร และทำให้ทราบหลักพุทธธรรม ที่ปรากฏบนจิตรกรรม ฝาผนังในพระอุโบสถวัด

ทองธรรมชาติวรวิหาร ซึ่งล้วนเป็นประโยชน์ ต่อคนรุ่นหลังในการศึกษาเรียนรู้ พระพุทธประวัติ และพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อเป็นการ เพิ่มพูนปัญญาและเจริญศรัทธาให้พระพุทธศาสนา มั่นคงต่อไป

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัย เรื่อง การศึกษาวิเคราะห์ หลักพุทธธรรมที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนัง ในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติวรวิหาร ผู้วิจัยได้ ศึกษาเฉพาะวัดแห่งนี้เท่านั้น ยังไม่ได้ศึกษาวิจัย เปรียบเทียบให้กว้างกว่านี้ และพบว่ามีเรื่องอื่น ที่น่าสนใจนอกเหนือไปจากที่ได้ศึกษามาแล้ว คือ

1. ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบจิตรกรรม ฝาผนังในพระอุโบสถของวัดต่างๆ ในเขต กรุงเทพมหานคร
2. ควรมีการศึกษาหลักพุทธธรรมที่ปรากฏ บนพุทธศิลป์อื่น
3. ควรมีการศึกษาความสอดคล้องระหว่าง พุทธศิลป์ต่างๆ ในประเทศไทย
4. ควรมีการศึกษาภาพปริศนาธรรมจาก จิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์

เอกสารอ้างอิง

- [1] กรมศิลปากร. (2533). *จิตรกรรมไทยประเพณี เล่ม 1*. กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมฯ. ชุมชมุขการเกษตรแห่งประเทศไทย.
- [2] ศิลป์ พีระศรี. (2537). *บทความวิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย*. แปลโดย สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ. กรุงเทพฯ: อักษรศิลป์.
- [3] สันติ เล็กสุขุม. (ม.ป.ป.). *จิตรกรรมแบบประเพณีและแบบสากล*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- [4] น. ณ ปากน้ำ. (2515). *ศิลป์ไทยตามวัด*. กรุงเทพฯ: ป. พิศนาคะการพิมพ์.
- [5] วรณิภา ณ สงขลา. (2533). *การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังวัดทองธรรมชาติราชปฏิสังขรณ์วรวิหาร พิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบ 59 ปี ฐานาคารนครชน*. กรุงเทพฯ: ฐานาคารนครชน.
- [6] Venfaa. (2554). *เล่าเรื่องอินเดีย ภาค 2*. สืบค้นเมื่อ 4 พฤศจิกายน พ.ศ. 2554, จาก <http://www.kanlayanatam.com/tammabook.htm>
- [7] สืบค้นเมื่อ 3 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2554, จาก <http://www.kroobannok.com/658>
- [8] สันติ เล็กสุขุม. (ม.ป.ป.). *จิตรกรรมแบบประเพณีและแบบสากล*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- [9] เสมอชัย พูลสุวรรณ. (2539). *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-24*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ธรรมศาสตร์.
- [10] กมลลา กองสุข. (2534). *ภาพมารวิชัยในจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- [11] มโน พิสุทธิรัตนานนท์. (2547). *สุนทรียวิจิตรกรรมในจิตรกรรมไทย*. กรุงเทพฯ: โอ เอส พรินติ้งเฮ้าส์.
- [12] กรมศิลปากร. (2547). *นิทรรศการศิลปกรรมคุณลักษณะในจิตรกรรมไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- [13] กรมศิลปากร. (2535). *โครงการสำรวจขึ้นทะเบียนโบราณสถานและแหล่งโบราณคดีของชาติทะเบียนโบราณสถานในเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑล*. กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมฯ. โอ เอส พรินติ้งเฮ้าส์.
- [14] กรมศิลปากร. (2525). *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมฯ. สหประชาพานิชย์.
- [15] หยอด ขจรยศ. (2517). *ประวัติวัดทองธรรมชาติราชปฏิสังขรณ์วรวิหาร ที่ระลีกงานฉลองชนมายุมงคลสมภพครบรอบ 80 ปี และฉลองสมณศักดิ์ของพระราชพุทธิมุนีเจ้าอาวาส 29 ธันวาคม พ.ศ. 2517*. กรุงเทพฯ: ไชยศิลป์การพิมพ์.
- [16] น. ณ ปากน้ำ. (2515). *ศิลป์ไทยตามวัด*. กรุงเทพฯ: ป. พิศนาคะการพิมพ์.
- [17] เมืองโบราณ. (2525). *ชุดจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย : วัดทองธรรมชาติ*. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองรัตน์.
- [18] เสมอชัย พูลสุวรรณ. (2539). *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-24*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ธรรมศาสตร์.
- [19] มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 14/289/350.

- [20] มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2535). *พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล ชุด 91 เล่ม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. เล่ม 42/105/54-60.
- [21] พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. เล่ม 42/127/189-194.
- [22] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 25/811/285.
- [23] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 20/13/151.
- [24] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 11/42/271.
- [25] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 19/833/412-413.
- [26] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 22/38/59-60.
- [27] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 4/111/175-177.
- [28] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 20/33/77.
- [29] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 20/120/114.
- [30] กรมศิลปากร. (2539). *ปฐมสมโพธิกถา*. พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. กรุงเทพฯ: สมใจการพิมพ์.
- [31] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 10/218/166.
- [32] พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. เล่ม 43/247/317-318.
- [33] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 20/70/275-276.
- [34] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 12/445/482.
- [35] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 13/336/405-407.
- [36] พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. เล่ม 42/157/362-366.
- [37] พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. เล่ม 42/159/269.
- [38] ญัฎฐวิทย์ พิมพ์ทอง. (2554). *บทความเรื่องไตรภูมิ: จักรวาลทัศน์ของชาวพุทธ “ความเชื่อ” กับ “ภูมิวัฒนธรรม”*. จัดโดยมูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์ ร่วมกับร้านหนังสือริมขอบฟ้า วันที่ 22 เมษายน 2554. สืบค้นเมื่อ 14 กรกฎาคม พ.ศ. 2554, จาก <http://www.lek-prapai.org/watch.php?id=196>
- [39] พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. เล่ม 13/460/582.
- [40] พระอภิธรรมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๕ หมวดที่ ๑ ภูมิจตุกกะ. (2554). สืบค้นเมื่อ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2554, จาก [http://palipage.com/jmindex.php?option=com_content&view=article&id=89%3AAbhidhammatthas anha5&catid=46%3AAbhidhammatthasangahapali& Itemid=30& limitstart=1](http://palipage.com/jmindex.php?option=com_content&view=article&id=89%3AAbhidhammatthas%20anha5&catid=46%3AAbhidhammatthasangahapali&Itemid=30&limitstart=1)